

Kozma Dezső

Madách-értelmezések Erdélyben

Nem szükséges bizonygatnunk: akárcsak a nemzeti irodalom egészét, egy-egy nagy alkotást sem csak a szakma emberei értékelnek újra időnként. Az elmúlt korok irodalmának ebben az "újraateremtésében" benne van az a társadalmi, szellemi közeg is, amelyben a szembenézésre és egy másfajta értékrend kialakítására készítő igény megszületik.

Esetünkben különösképpen igaz: ezek a viták legalább annyira minősítik a vitákat gerjesztő viszonyokat, mint magát a művet. Sőt azt is mondhatnók: a mi Madách-képünk alakulásában inkább erről van szó. Egy olyan műről, amely valósággal beleépült egy közösség gondolatvilágába.

Úgy vélem, már csak azért is érdemes szemügyre venni, milyen volt az utóélete irodalmunk egyik legegységesebb gondolatvilágú, egyik legsokrétűbb művének az erdélyi magyar szellemi életben, a nemzetiségi lét sajátos körülményei között. S ehhez még gondoljunk hozzá azt is, hogy Erdélyben csak Ady költészetének megítélése körül szembe-

sültek olyan élesen a vélemények, mint Madách főműve körül. S voltak időszakok, amikor a hosszú elhallgatást szánták értéktelnek.

Ezért érezte szükségét a nemrég elhunyt jeles író, *Bajor Andor* kimondani Madách Imre születésének másfélszázados évfordulóján: "A nagy műveket nem lehet úgy kikerülni, mint egy terepakadályt. Még kevésbé lehet hidat ügyeskedni feléje, hogy a korlát-ra támaszkodva szemlélhessük mélységeit."¹

Közismertek a véleménykülönbségek indítékai is: világnézetiak, politikaiak, irodalompolitikaiak, etikaiak, esztétikaiak. Erdélyben inkább az előbbiek.

Madách-értelmezéseinknek hagyománya van. Gondoljunk csak a századforduló magyarázataira: *Haraszi Gyula* 1882-ben Kolozsváron kinyomatott, Madách világnézetét vizsgáló tanulmányaira vagy a *Morvay Győző* 1897-ben Nagybányán megjelentetett könyvére. De nem lenne érdektelen számbavenni az alig ismert, illetve teljesen

elfeledett értelmezéseket sem. Például az összehasonlító irodalomtudomány múlt század végi kolozsvári művelőinek, *Meltzl Hugónak* és körének (*Csernátoni Gyula*) Madách filozofikumát vizsgáló, a korabeli kolozsvári lapokban, folyóiratokban eltemetett magyar és német nyelvű írásait sem. Azt is tudjuk, hogy Az ember tragédiája alig öt hónappal a budapesti bemutató után, 1884. február 27-én – *Ecsedi Kovács Gyula* rendezésében – Kolozsváron is színre kerül, és még ugyanebben az évben Sepsiszentgyörgyön, Máramarosszigeten, a következő két évben Marosváráshelyen, Nagyváradon és Aradon, 1889-ben pedig Temesváron is bemutatják. A *Mózes*t (1888) is Kolozsváron mutatták be először, és ugyancsak a neves színész és rendező jóvoltából ismerheti meg a kolozsvári közönség a *Csák végnapjait* (1886) valamint a *Férfi és nőt* (1892).

Alig nyolc év alatt négy Madách-bemutató az anyagi gondokkal küszködő vidéki színházban. Nem kis teljesítmény. Hogy aztán 1913-ban a neves színházi szakember, *Janovics Jenő* (csaknem teljesen meghagyva Madách szövegét) öt órás előadásával egy új Tragédia-értelmezéssel mutatkozzék be a kolozsvári színpadon.

Az I. világháború után más csillagzat alá került erdélyi magyarság számára a múlt nagy magyar íróinak öröksége kezdettől fogva több, mint irodalmi hagyomány. Egyben a nemzeti-nemzetiségi tudat és önismeret egyik lehetősége, forrása. Szorongató szükségesség is. Ilyen értelemben vált Petőfi (gondoljunk az évenként megrendezett Petőfi-ünnepségekre), illetve a magyar hagyományokban mélyen gyökerező Ady költé-

szete is jelképpé. (A könyvet érdemlő erdélyi Ady-viták tanúsítják ezt.)

Madách megidézésére az első lehetőséget a centenáriumi szolgáltatója. Szándékosan mondok lehetőséget, hisz nálunk, Erdélyben az írói évfordulók többet jelentenek, módot adnak klasszikusaink megidézésére. Az erdélyi magyar irodalom első éveiben különösképpen így van ez, ezért a szerényebb Madách-megnyilatkozásokra is jobban oda kell figyelniük. Hogy csak egy-két momentumot említsek meg: A Lepage Könyvkiadó 1923-ban díszes kiadásban jelenteti meg Az ember tragédiáját, a kolozsvári színpadon 1920-tól új szereposztásban és új felfogásban játsszák, az Erdélyi Irodalmi Társaság ülésén a kolozsvári egyetem magyartanára, *Kristóf György* tart előadást, közben Petőfi és Madách címmel korábbi Madách-tanulmányait is megjelenteti.² És természetesen az ügyel-bajjal induló lapok sem feledkeznek meg az évfordulóról.

Az első világháborút követő válsághelyzetbe kényszerülő, az új viszonyok között önmagára találni próbáló magyarság első sorban etikai tanulságot keresett és talált Madách művében. *Zágoni István* (az 1921-ben Kolozsváron kiadott Kós Károly-fogalmazta politikai röpirat, a Kiáltó Szó egyik szerzője) ezt a címet adja a Keleti Újság 1923. január 21-i számában megjelent emlékezésének: Küzdj és bízza, és ilyenképpen fejezi be cikkét: "Tépelődésünkben eligazít, vaklármából kijózanít, vigasztal a csalódás és lemondás csüggedései között, mert megnyugtat a küzdelmes életsorban..."³ *Pauler Ákos* a kétségek közt megörözt hitet történelmi perspektívába ágyazza,

amikor így összegezi mondanivalóját a nagymúltú kolozsvári Ellenzék hasábjain: A magyarság története "minden más népnél tragikusabb, s azért valamennyinél jobban meg tudjuk érteni és szeretni Az ember tragédiáját".⁴ Ezért válhatnak *Nyirő József* szemében jelenbe ívelővé, "folytonossá" Madách eszméi, ezért jelentheti a Tragédia (ismét az ő szavait idézve) nekünk, "kicsiny népeknek", a "ledőlt világoknak átkozott során a szabad szót".⁵ Vagy ahogy a fiatal irodalomtörténész, *Jancsó Elemér* fogalmazott 1929-ben (*Áprily Lajos* távozásának, *Benedek Elek* halálának az éve) az Ifjú Erdélyben megjelent Madách-portréjában: Madách műve a "magyar szellem hatalmas és kimérhetetlen erejét" tanúsítja.⁶

A nemzeti önismeretnek és önazonosság-tudatnak ez a hangsúlyozása ebben a történelmi helyzetben természetes. Publicisztikai szinten különösképpen az. Ami pedig a tragikus életérzéssel átszőtt szemléletet illeti, azt mondhatnánk: némiképp korélményt kifejező az akkori erdélyi irodalomban. Elég, ha a 20-as évek heves Ady-vitáira, vagy az író-püspök, *Makkai Sándor* 1927-ben Kolozsváron megjelent Ady-könyvére, a *Magyar fa sorsára* gondolunk.

De már kezdettől nem hiányzik a szélesebb összefüggések, az eszmei gyökerek keresése sem. Kristóf György – merítve a kolozsvári egyetem híres tanárának, *Böhm Károlynak* a tanaiból – Madách filozofikumáról, s főleg értelem és érzelem egymást kiegyensúlyozó összefonódásáról beszél említett előadásában, illetve összegyűjtött tanulmányaiban. A modern magyar irodalmat felkaroló, s az elkövetkező években az Ellen-

zékot, illetve az Erdélyi Helikont szerkesztő *Kuncz Aladár* tovább megy: Madách "egyetemes életszemléletét" és "európai lelkiségét" felvillantó írása a Nyugat Madách-szemléletébe illik bele. Itt is jelenik meg *Ami Madáchunk* címmel, a XIX. század magyar költőiről közölt portréinak (Tomba, Petőfi, Vajda) mintegy folytatásaként. Ebben, a Kristófénál szélesebb horizontú felfogásban az eszmét és az érzelmet egyszerre hordozó Ádám se nem tiszta ész (ezt Lucifer személyesíti meg), se nem tiszta ösztön, hisz ez Éva sajátja.⁷

Pomogáts Béla hívta fel rá a figyelmet negyedszázaddal ezelőtt megjelent *Kuncz-pályaképében*: Kuncz Aladár Bergson filozófiájának alkalmazását kísérli meg Madách ürügyén.⁸

Újabb szembenézésre a Tragédia színre vitelének félszázados évfordulóján kerül sor. Kolozsváron, Nagyváradon, Brassóban tízezrek nézik végig.

Itt most csak az 1921-ben *Reményik Sándor* szerkesztésében meginduló kolozsvári Pászortűz 1934-es Madách-száma szeretnék emlékeztetni.

A folyóirat már korábban, 1933 októberében (sokat ígérő címmel) cikket közöl *Az ember tragédiájának világnézetéről*. A cikk szerzője, *Császár Elemér* azonban megreked a nemes eszmékért küzdő egyéniség és e nagy eszméket meg nem értő "gyarló tömeg" oly sokat emlegetett ellentéténel. Ezért beszél a történelmi színek kapcsán "küzdő pesszimizmus"-ról, amely a mitológiai színekben viszont nincs jelen. Ennek megfelelően lesz a befejezés is diszharmonikus. A biztató szóból – úgymond – más csendül ki,

mint a történelmi képek drámai sorozatából.⁹

A keresztény vallásfilozófia világfelfogása felől közelítő erdélyi református püspök, *Ravasz László* méginkább a mitológiai színeket tekinti a madáchi létértelmezés meghatározójának. "Nem győzőm eléggé hangsúlyozni, hogy az első három és az utolsó szín nemcsak keret és külső építmény. A tragédiának (az emberiség tragédiájának – *K.D.*) gyökere itt van elásva, a koncepció acélváza ide vezet el..." Ravasz László valójában egy évtizeddel korábbi teológiai felfogását gondolja itt tovább, amelyben ember és Isten nem válik el egymástól. E szerint a lét alapkérdéseire mindig két felelet lehetséges ugyan (amelynek feszültségét Ádám meg is éli), a luciferi *nemre* a rontó szándékkal szemben a végső válasz mégis az *igen*. Ebben az értelemben lesz a "kiábrándulás költeménye" – a vallásos terminológiánál maradva –, "a küzdő ember és a bízó ember harmóniája", "nagy vigasztalások kikiáltója".¹⁰

A "vékonyodó hit" és a "fogyó remény" költőjét mutatja fel kortársainak *Kovács László* is lírai hangvételű esszéjében. Kevesebb szerepet szánva a transzcendenciának, nyilvánvalóbb aktuális célzattal: "Ha a legsötétebb utakat járja is meg az ember, a paraszat mindig rejtegeti valahol az élet, amelylyel a bizakodó újrakezdés féklyáját gyűjthetja fel."¹¹ Reményik Sándor vallomása már a címevel (Ádám az Űrben) is jelképes értelmet sugall: a nagyságnak földi rabság a része. Az ő Ádámja magasztos és tragikus egyszerre.¹²

Az évforduló rendhagyó eseményének tekinthető az Erdélyi Szemle nagy közönség

előtt megrendezett irodalmi törvényszéke, amelyen színi kritikusok, színházi szakemberek, írók, színészek mondták el véleményüket. Mint ahogy az 1937 nyarán a kolozsvári református kollégium udvarán megtartott szabadtéri Tragédia-előadás is különös teljesítménynek mondható.

Hogy a második világháború idején sem lankad az érdeklődés Madách műve iránt, azt az 1942-43-as kolozsvári előadás nyomán a helyi lapokban kialakuló viták is tanúsítják.¹³ A szövegre koncentrációról, illetve a keretszínnek és az álomképek egységéről szólnak elismerően a beszámolók.

A háború után ismét nemzetiségi igények és lehetőségek között éledt újra az erdélyi (romániai) magyar irodalom. A Tragédia újabb kolozsvári előadása 1946-ban ennek a korszaknak a nyitánya, egyben sokáig, csaknem két évtizedig, utolsó teljesítménye.

Az 50-es évek Madách-vitái, *Barta János*, *Horváth Károly*, *Sötér István* új távlatokat nyitó Madách-értelmezései kihatottak az erdélyi Madách-szemléletre is.

A kolozsvári Korunk 1957 augusztusi számában jelenik meg *Tordai Zádor* heves ellenkezést kiváltó tanulmánya Az ember tragédiájáról. A filozófiai szempontú közélet – Madách ürügyén – politikai célzatú: a magát eszményinek mondó, egyetlen ideális társadalmi forma megkérdőjelezése. Ezért koncentrálna a szerző a falanszterre, ezért lesz felfogásában a Tragédia központi s egyben legvonzóbb szereplője a tökéletes társadalomról kialakított illúziókkal szembe forduló Lucifer, a mű pedig a hívő ember tragédiája. A magát eszményinek kikiáltó társadalom – olvassuk a tanulmányban – "szükségszerűen

intoleráns: hiszen – úgymond – ha van eszményi társadalom, csakis egyféle lehet a dolog lényegéből következőn. Tehát mindenki más tévúton jár. Ám az eszményi híveit ez a gondolat arra is kötelezi, hogy harcoljanak érte. S jaj, ha a fanatikusok kezében hatalom van – mint volt például a középkorban.”¹⁴

A falanszter úgy jelenik meg, mint az egyént, annak lehetőségeit megfojtó rendszer, amely az egyenlőséget csak úgy tudja megvalósítani, ha minden tagját egyformán elnyomja.

A recepciótörténeti és befogadás-pszichológiai elv érvényesülése még nyilvánvalóbb, mint eddig. A nagybetűs Eszményi Társadalommal szemben megfogalmazott kétségek készletnek ingerült válasza több lapot is. A Korunk (amelyben Tordai írása megjelent) cikkírója filozófiai köntösbe öltöztetve kifogásait, "józan számításra" alapozott, kételkedés-mentes hitet kér számon a szerzőtől.¹⁵ Az írószövetség folyóirata, a marosvárashelyi Igaz Szó szerkesztőségi cikke irodalmunk időszerűségéről rendezett vita keretében ítélekezik: az eszménytelenség eszményítése, megdöbbenő cinizmus, a forradalmi idológia megrágalmazása.¹⁶ "Humanizmus... eszmények nélkül – hangzik az országos napilap, az Előre 1957. szeptember 22-i számában megjelent cikk címe.¹⁷

Persze, ma már nehéz megállapítani, hogy a korabeli kritika kelléktárából jól ismert (egyáltalán nem esztétikai) kifejezések mennyire fejeztek ki személyes értékítéletet és milyen mértékben tekinthetők "hivatalból elvárt" minősítéseknek.

A 60-as évek némiképp oldottabb politikai, irodalmi légkörben nyíltabban lehet

szólni Madách történelemszemléletének nemzeti vonatkozásairól, műveinek hagyományokba gyökerezettségéről.

1963-ban a nagy példányszámban, tanulóknak szánt sorozatban újra kiadott Tragédia terjedelmes bevezetője a magyar gondolati költészet (főleg Vörösmarty), illetve Madách lírai verseit, korábbi drámáit kiteljesítőjeként ajánlja az olvasónak a művet. Olyan életmű darabjaként, amelynek irodalmi elődjét nem tág európai határok között, hanem a magyar költészetben kell keresnünk, s amelynek a "legállandóbb és legszembetűnőbb vonása" 1848 eszméiből, valamint a Világost követő állapotokból fakadó – a szerzőtől kölcsönözve a kifejezést – "őszinte hazafisága".¹⁸ Hasonló módon vélekedik az irodalomtörténész Jancsó Elemér is. 1964-ben írott, de csak később megjelent méltatásának címe Madách és a világirodalom, valójában a mű magyar előzményeit keresi, főképp kapcsolódását a felvilágosodás és a reformkor költészetéhez, kiegészítve ezt azzal a szellemi örökséggel, amelyet Madách fiatal korából hozott magával.¹⁹

Ez derül ki Jancsó más tanulmányaiból is. Berzsenyi, Vörösmarty, Kölcsey, Csokonai bölceleti költészetét egyenesen Madách költői világvépeinek előkészítőjeként értelmezi. Megkísérli ugyan érzékeltetni Madách világirodalmi rokonságát, de megreked a pusztai tematikai egybevetések, párhuzamok szintjén, mellőzve az emberiség-költészet kérdésseltevéseinek különbözőségét, illetve a műfaj változatait.

A Madáchhoz időnként vissza-visszatérő Kántor Lajos – Sötér István nyomán –

költőnk 48 előtti haladásigényéből kiindulva, a mű korhozkööttségére figyelmeztet. A Korunk, illetve az Utunk hasábjain ezért juttat különleges szerepet Kepler-Ádám drámájának. De idézhetnénk az 1966-ban kiadott, a Madách-értelmezéseket összefoglaló Száz éves harc "Az ember tragédiájá"-ért című, jól dokumentált monografikus tanulmányát is.²¹

A szerző a 60-as évek elején kibontakozó Madách reneszánsz ismeretében, a szakirodalom legújabb eredményeit felhasználva vállalkozik a száz éve tartó viták összegező értékelésére. Természetesen nem mentesen a kor kényszerű kötöttségeitől. Könyve a különböző felfogások rendszerezése és szembeállítás szemponyjából hasznos mindenkélt. Értéktételein, eszmei-esztétikai szempontjain maga a szerző is messze túllépett azóta.

A tizennyolc évi szünet után 1965. november 23-án, a kolozsvári színházban ismét bemutatott Tragédia fogadtatása nem ok nélkül osztotta meg a kritikusokat. A rendező *Rappaport Ottó* ugyanis a gondolati színház jegyében jócskán megcsönkította az eredeti szöveget. Eljelentéktelenítette a mitológiai színeket, lefokozta Ádám eszme-hitét, Lucifer pedig csaknem megdicsőül. Teljesen elsikkad Ádám és Lucifer konfliktusa is. Nem alaptalanul kifogásolja *Szöcs István* két alkalommal is Lucifer ördögtelenítését, száll vitába a "tisza haladás" és a "tisza tagadás" híveivel.²²

Az elkövetkező években, a 150. évfordulón (akárcsak a Petőfi örökségét élesztő írások zömében) Madách egyetemes érvénye, az emberi lét szorításában fogant haladás-

eszménye kerül erősebb megvilágításba. Elég fellapoznunk a Korunk 1973-as februári Madách-számát. A román egyetemi tanár, *Ion Aluas*, igényesen megírt cikkét a szerkesztőség mintegy elvi-elméleti bevezetőnek szánta a Madách-világképét elemző írások elé. Madách francia fordítója, *Jean Rousselot* itt közölt írásában a magyar költő nagyságát abban látja, hogy "túllépett a helyi viszonyok nyújtotta témán", hogy a saját hazájának változásait "egyetemes megmozdulás részének érezte; egy olyan folyamat részeként, amely nemcsak a társadalmi struktúrákat, hanem magának az embernek a struktúráját is megváltoztatta."²³ Ahogyan ezt *Németh G. Béla* (ugyancsak az évforduló kapcsán) tömören megfogalmazta: "Művével egy szorongó nemzeti helyzet tanulságát egyetemes erőforrássá tudta változtatni".²⁴ *Bretter György* azért nevezi a Tragédiát a "magyar gondolkodás" első szintézis-kísérletének, mert "önmagát egyetemes-emberinek tételezi". A történelem buktatóit lebíró emberi küzdelemben jelölve meg Madách művének legfőbb értékét. Az emberi képesség apoteozisával azonban némiképp leegyszerűsíti a történelem ellentmondásait, a mű etikai optimizmusát. Úgy véli ugyanis, hogy "az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem ő az, aki a történelem logikáját megteremti". Így ebben az értelmezésben nem látjuk a kételkedő, hitében megingott Ádámot, vagy hogy Ady szép szavaival éljek: a "lemondásos hitű" embert. *Bretter* szerint az Úr szózata pusztán *beleegyezés* az ember megteremtette helyzetbe. "...Emberek, a világ nem illúzió" – zárja eszmefuttatását.²⁵ – Én inkább azt mondanám: emberek, a világ nem bizonyosság.

Rácz Győző szintén a filozófikum felől viszonyul a műhöz az 1973-as színházi előadás kapcsán. Mint már sokan előtte: olyan szimbólum-drámaként értelmezi a Tragédiát, amely a mindenkori ember küzdelmét jelképezi. A szakirodalom (szerinte) hibás kérdésfeltevéseit elutasítva, vitatható módon szakítja ki a művet a Világos utáni állapotokból, fosztja meg egyúttal líraiságától ő is.²⁶ Kántor Lajos épp a műben fellelhető lírai formákat veszi számba: a himnuszra, pásztorénekekre, a gondolati lírára, az elégiára emlékeztető kifejezési formákat - ha nem is mindig pontos kritériumok alapján.²⁷ Ugyanakkor úgy hiszem, a líraiságról szólva, jobban figyelembe kell vennünk Ádám lírai monológjait, "vallomásait". A Tragédia nagyváradi bemutatója éppen erre a líraiságra épít, mintegy szereplővé léptetve elő magát a költőt is.

A 70-es évek elején, amikor az eszménytelenséget tették meg sokan nálunk is a "modern ember" eszményévé, Bajor Andor Madách-eszményhitét mondja mainak, a nemes eszmék romhalmazából is új eszményt építeni képes költőt. Még akkor is, ha az eszmény nem válik valóvá. Jelképesen "az üszök és pusztulás csak újabb magasságot ad az épülő hithez".²⁸ Vagy ahogy Engel Károly (a "romantikus individuum" kudarcát valló szemlélettel perlekedve) fogalmaz: a Tragédia mint az "emberiség moralitások" műve, abban rokon az európai romantikával, hogy a "végtelent ostromolja".²⁹

A politikum szintjén hasonló véleményt vall a publicista Balogh Edgár is, amikor a Mózes bibliai képeiben a "honi feszültségek" oldásának lehetőségeit keresi, a népéért aggodó hőst emelve szimbólummá.³⁰

Mindenképpen szót kell ejtenem Páskándi Géza esszéjéről már csak azért is, mert – rendhagyó módon – nem a "mindig időszerű villanófénybe" vonható színekben, hanem a mitológiai szférában keresi a madáchi gondolat fő forrását.³¹ Egy olyan képzeletbeli színpadot fest elénk, amelynek egy színtere van: az Éden. Páskándi jelképes kifejezését kölcsönözve: "A történelem két fa, az Örökélet és a Tudás fája között zajlik..." Ádámban a luciferi ráció és az Úrba vetett hit birkózik ugyan – folytatja a gondolatot – tulajdonképpen tizenkét színen keresztül "a ráció magáramaradásának vagyunk tanúi". Ebből eleve következik a magáramaradott ember nosztalgiaja az "édeni tisztaság" iránt, azaz a ráció nem üzheti ki az emberi hitet, hisz ezzel az ember önmaga létét kérdőjelezné meg.

Harag György, az 1975-ös marosvásárhelyi előadás rendezője lényegében ezt a szemléletet, a hívó, "rajongó" Ádámot, a főszereplő rangjára emelt tömeget állítja elénk. Ez a fő gondolata a drámaíró Deák Tamás 1983-as terjedelmes esszéjének is, írója a tapasztalati időszerűség felé emelkedő, a filozófiai megismerés hatalmában kételkedő, de az erkölcsben bízó költőben véli felfedezni Madách időszerűségét. Nem a bizonyosságot kimondó, hanem a kérdező hősen.³²

Tovább gondolva eszmefuttatását, azt is mondhatnám: Madách etikája a "jobbikrészt" választó Arany 50-es évekbeli lírájának gondolatosságával rokon. Goethe intelme ilyen értelemben válhat érvényessé Madách olvasójára is: a jót nem azért kell szeretni, mert érdemes, hanem önmagáért.

Az utóbbi évtizedben nagy lett a csend Madách körül. Horváth Károlynak a Román Akadémia magyar nyelvű folyóiratában, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben 1991-ben megjelent, az emberiség költemények típusait új módon elemző tanulmánya kivételnek számít.³³ Madách-képünk utolsó tíz évéről az oktatást segíteni kívánó tankönyveket (egyetemiti és középiskolait) foghatnám vallatóra. Ezt viszont nemigen tehetem, hisz mindkettőnek szerzője e sorok írója.³⁴

Legfeljebb a szándékot minősíthetem. Azt a Madáchot szerettem volna felmutatni, akinek művészetében magyar és összemberi, Jó és Rossz, Szellem és Anyag, Igen és Nem, Rész és Egész, lelkesedés és dőre tagadás, hit és kétely, tapasztalat és távlat, Élet és Halál együtt, egymást kiegészítve, költői módon teljesednek örökérvényű művészi élménnyé. Nem feledkezve meg arról sem, hogy a nemzeti létünkkel oly sokrétűen összefonódott Műnek saját népe számára külön mondanója is van.

Jegyzetek

1. Bajor Andor: *Ádám rajongása*. Igaz Szó, 1973. 2.sz. 205. 2. Kristóf György: *Madách emlékezete*. I-II. Páztortűz, 1923. *Petőfi és Madách*. Kolozsvár, 1923. 3. Zágony István: *Küzdj és bízza bizdál*. Keleti Újság, 1923. jan. 1. 4. Pauler Ákos: *Madách Imre*. Ellenzék, 1923. jan. 9. 5. Nyirő József: *Miért is kezdtem emberrel nagyot?* Keleti Újság, 1923. jan. 21. 6. Dr. J(ancsó) E(lemér): *Madách Imre*. Ifjú Erdély, 1929. aug. 7. Kuncz Aladár: *A mi Madáchunk*. Nyugat, 1923. I. 132-142. 8. Pomogáts Béla: *Kuncz Aladár*. Irodalomtörténeti Füzetek, 61.sz. Bp. 1968. 75-76. 9. Császár Elemér: *Az ember tragédiájának világnézete*. Páztortűz, 1933. okt.

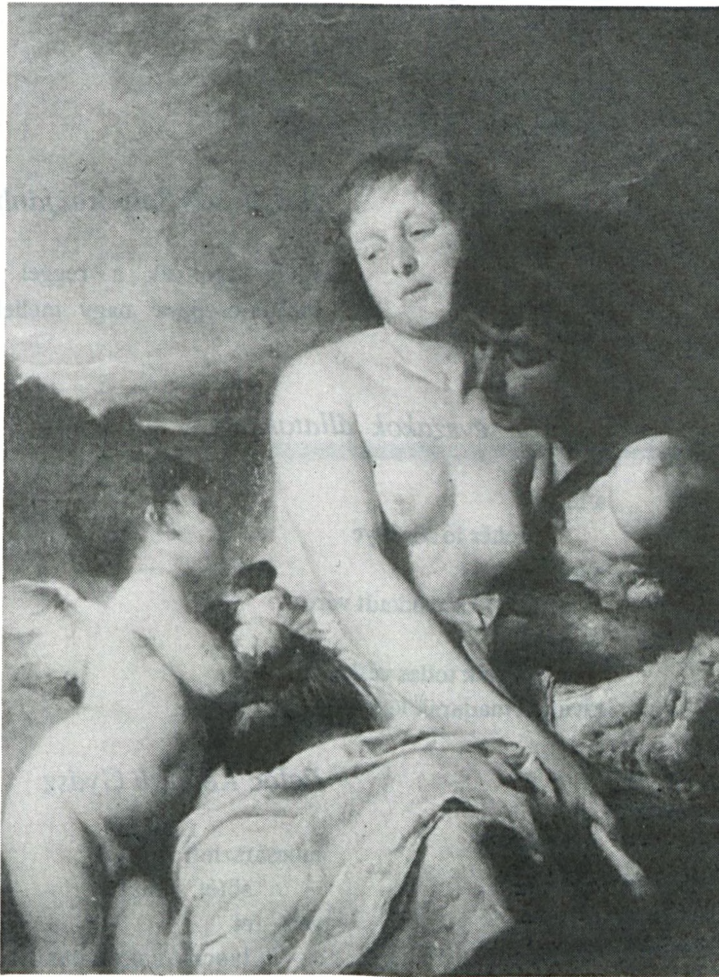
31. 10. Ravasz László: *Az ember tragédiájának költői igazsága*. Páztortűz, 1934. márc. 15. 11. Kovács László: *A Tragédia*. Páztortűz, 1934. márc. 15. 12. Reményik Sándor: *Ádám az Úrben*. Páztortűz, 1934. márc. 15. 13. Kéki Béla: *Az ember tragédiája*. Ellenzék, 1942. szept. 12., Vásárhelyi Z. Emil: *Kapunyitás*. Páztortűz, 1942. szept. 15.; R. Nagy András: *Az ember tragédiája*. Erdélyi Helikon, 1942.dec. 14. Tordai Zádor: *Jegyzetek "Az ember tragédiájáról"*. Korunk, 1957. 8.sz. 1054. 15. Kallós Miklós: *Valóban vagy vagy?* Korunk, 1957. 9.sz. 16. *Az eszménytelenség eszményítése*. Igaz Szó, 1957. 9.sz. 17. Kovács János: *Humanizmus... eszmények nélkül*. Előre, 1957. szept. 22. 18. Jánosházi György: *Előszó*. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Ifjúsági K. Buk. 1963. 19. Jancsó Elemér: *Madách és a világirodalom*. 1964. In: *Irodalomtörténet és időszerzés*. I.k. Kriterion K. Buk. 1972. 20. Kántor Lajos: *Kiket nagyoknak mond a krónika*. Korunk, 1964. 9.sz. *Közcél és magány*. Utunk, 1964. 40.sz. 21. Kántor Lajos: *Száz éves harc "Az ember tragédiájá"-ért*. Irodalomtörténeti Füzetek 53.sz. Bp. 1966. 22. Szöcs István: *Madách színpada*. Utunk, 1965. dec. 17.; *A jó ördög regénye*. Utunk, 1973. márc. 18. 23. Jean Rousset: *Madách Imre egyetemessége*. Korunk, 1973. 2.sz. 178-185. 24. Németh G. Béla: *Két korszak határán*. Madách-tanulmányok. Bp. 1978. Szerk. Horváth Károly 25. Bretter György: *Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában*. Korunk, 1973. 2.sz. és Párbeszéd a jelennel c. kötetben. Kriterion K. Buk. 1973. 26. Rácz Győző: *Szimbólum és történetiség Az ember tragédiájában*. In: *A lírától a metafizikáig*. Kriterion K. Buk. 1976. 27. Kántor Lajos: *A költészet féltése*. Utunk, 1973. jan. 19. 28. Bajor Andor: *Ádám rajongása*. Igaz Szó, 1973. 2.sz. 205. 29. Engel Károly: *Madách-problémák*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1974. 1.sz. 127-135. 30. Balogh Edgár: *Madách útja Timontól Mózesig*. Korunk, 1973. 2.sz. 193-198. 31. Páskándi Géza: *Az Úr "kiegyezése" és a ráció magárahagyottsága*. A Hét, 1973. febr. 2.; *Gyermekrajz a Tragédia margójára*. A Hét, 1973. márc.

23. **32.** Deák Tamás: *Száz év Madách. A Hét*, 1983. szept. 23., 30., okt.28. **33.** Horváth Károly: *Az emberiség-költemény két típusa a XIX. században: az epikai és a drámai.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 1991. 1-2.sz. 3-11. **34.** Kozma Dezső: *Magyar Irodalom.* Tankönyv a IX. osztály számára. Buk. 1978. Ma is van érvényben; *Magyar irodalom a XIX.*

század második felében. Buk. 1980. Egyetemi tankönyv.

*

Műhely rovatunk tanulmányait az I. Madách Szimpózium – 1993, Csesztve – Szügy – anyagaiból válogattuk. Szerkesztőségünk a lap terjedelmi lehetőségeihez mérten igyekszik a forrásértékű írásokat a továbbiakban is megjelentetni.

Benczúr Gyula : *I dill - olaj*